

УДК 81'373'421

Коць Т. А.

МОВНЕ СПРИЙМАННЯ ЯК ЧАСОВА КАТЕГОРІЯ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті проаналізовано тенденції української літературної мови у зв'язку з суспільно-політичними реаліями ХХ століття. Простежено зміни в мовному сприйманні і свідомості суспільства на прикладі періодичних видань. Досліджено різноманітність поглядів, думок мовного середовища різних часових періодів, розкрито взаємозв'язок між розвитком мови, мовним сприйманням і суспільно-економічним та політичним життям. Звернено увагу на зміну цінностей влади і суспільства, семантичні процеси, виражальні функції висловлювань.

Ключові слова: мовне сприймання, суспільна свідомість, семантичні процеси, оцінні мовні одиниці.

В статье проанализировано тенденции украинского литературного языка в связи общественно-политическими реалиями XX века. Прослежено изменения в языковом восприятии и сознании общества на примере периодических изданий. Исследовано разнообразие взглядов, мыслей языковой среды разных временных периодов, раскрыто связь между развитием языка, языковым восприятием и общественно-экономической и политической жизнью. Обращено внимание на изменение ценностей власти и общества, семантические процессы, выразительные функции языковых единиц.

Ключевые слова: языковое восприятие, общественное сознание, семантические процессы, оценочные языковые единицы.

The article analyzes the trends of Ukrainian literary language due to socio-political realities of the twentieth century. It traces changes in speech perception and consciousness as example periodicals.

Language press the twentieth century demonstrates not only the institutionalization and development of the vocabulary of the Ukrainian language, but also expressive features and traditional features of speech. Political, economic, cultural, religious life are reflected in the newspapers that denounced immensity through language media, often new and completely unknown to the public. Language development during the twentieth century marked by the influence of various ideologies and entirely dependent on extralinguistic factors. Each era left its (not always positive) impact on the Ukrainian periodicals and consciousness of society. Period's national recovery, particularly in the early twentieth century, promoted spiritual values, Christian ideals intensified search for new means of linguistic expression to describe this or that phenomenon. In 40–80 years, it often subjected to artificial correction fixed in the public mind, the semantics of words that affects the language perception and understanding deformed consciousness of the people.

Language periodicals in the hands of the totalitarian regime was a tool for very public consciousness, which rooted own which was no place for spiritual values, national ideals. Enhancing the capacity negative appraised appropriate language programmed perception of information and the formation of mass consciousness of society. Fundamental changes occurred within a very short time. Expressiveness language units appropriately reflects the scale of assessments, the values of a particular historical era.

Key words: linguistic perception, social awareness, semantic processes, estimated linguistic units.

Мова преси ХХ ст. демонструє не лише усталення й розвиток словникового складу української мови, а й можливості та виражальні функції традиційних мовних зворотів. Політичне, економічне, культурне, релігійне життя відображено на сторінках газет, які через мову доносили безмір інформації, часто нової і зовсім невідомої, до широкого загалу. Розвиток мови впродовж ХХ ст. позначений впливом різних ідеологій і цілком залежав від екстралінгвальних чинників. Кожна доба залишала свій (не завжди позитивний) відбиток на сторінках української періодики і на свідомості суспільства. Періоди національного піднесення, зокрема на початку ХХ століття, пропагували духовні цінності, християнські ідеали, активізували пошук нових засобів мовного вираження для опису того чи того явища. У 40–80-ті роки мова часто зазнавала штучної корекції, закріпленої в суспільній свідомості, семантики слів, що позначалося на мовному сприйманні й розумінні, деформувало свідомість народу. Дослідження цього процесу дасть змогу з'ясувати не тільки різноманітність поглядів, думок мовного середовища різних часових періодів, а й розкрити ланцюг взаємозв'язку між розвитком мови, мовним сприйманням і суспільно-економічним та політичним життям.

Проблема мовного сприймання має своє висвітлення в українській та закордонній науці (І. І. Огієнко, С. Я. Єрмоленко, О. О. Тараненко, Т. О. Космеда, К. Д. Арутюнова, Є. М. Вольф, О. О. Івін, С. Ульман, Е. І. Ханпіра тощо). Вона була об'єктом уваги ще Г. Гегеля, В. Гумбольдта, О. О. Потебні та ін.

Першою і найбільш аксіоматичною була теорія сприймання і розуміння висловлювань Гумбольдта-Потебні про об'єктивність суб'єктивізму читацького розуміння твору. О. О. Потебня, цитуючи В. Гумбольдта, писав: «Здається, ніби думка в мові переходить повністю або частково до того, хто слухає,

хоч від цього не зменшується розумова власність мовця, як полум'я свічки не зменшується від того, що вона ділиться ним із сотнею інших. Але, як в дійсності вогонь свічки не подрібнюється, тому що в кожній із палаючих свічок загораються свої газу, так і мова тільки збуджує розумову діяльність того, хто думає своєю власною думкою. В. Гумбольдт стверджував, що люди розуміють один одного не тому, що передають один одному знаки предметів, і не тому, що взаємно прагнуть створювати одне й те саме поняття, а тому, що зачіпають один в одного ту саму ланку ланцюжка чуттєвих уявлень і понять, торкаючись до тієї самої клавіші свого духовного інструмента, що пробуджує в кожного відповідні, але не ті самі поняття. О. О. Потебня продовжував цю думку так: «Розуміння іншого відбувається від розуміння самого себе» [5, с. 110–112]. С. Я. Єрмоленко зазначає, що поприплинність часу та зміни в історії, існують певні інваріанти (архетипи) – мовні, поведінкові, діяльнісні, рефлексивні та інші, котрі дозволяють ідентифікувати етнічного індивіда однієї історичної доби як належного до того самого етносу, що й його представник з іншого часу [2, с. 15]. Заперечення національної ідентичності, духовного розвитку народу, формування масової свідомості створювала умови для маніпуляцій мовним сприйманням і осмисленням прочитаного або почутого.

Мова преси початку ХХ ст. є виразником найхарактерніших типових, суб'єктивних, аксіологічно схожих і зовсім протилежних поглядів, ідей, переконань, почуттів, настроїв, традицій, звичаїв, духу епохи.

Мовні засоби емоційної образності передавали ідеї національно-визвольного руху, суспільно-політичного життя доби: *Нахабна Росія роззявила свою пащу на нашу національність. І щоб доконати свого діла і виготовити нам гріб смерті, вона почала сю страшну війну і причинила сей величезний пролив крові* (Буковина, 1916, 21 квітня).

Мовні трансформації завжди були репрезентантом мови публіцистики. Метафоричні вислови наповнювалися аксіологічною оцінкою, при цьому розширювалася і навіть змінювалася основна семантика вихідного слова. Автори публіцистичних текстів наводили цитати з мови-джерела, що в уяві читача викликало недвозначні асоціації: *Вже давно наказано: «Малорусского языка нѣтъ, не было и не может быть», але він «клятий» все ще животіє і не дає «истинно-русскимъ малороссамъ» спокійно спати, знявши вояцьку зброю, котрою змагаються вони з мертвою, мовляв, мовою* (Гасло, 1915, 31 грудня).

На початку ХХ ст. уже традиційно позитивно-оцінними були усталені в свідомості українців суспільні й релігійні норми: національна ідея, християнські закони, моральні якості індивіда, патріотизм, громадянська позиція тощо.

Становлення публіцистичного стилю було позначене вживанням цілісних біблійних висловів, що виражали ставлення мовця до цінностей світу: *І Ісус Христос сказав спокусникові: «Не самим хлібом живе чоловік, а кожним словом, що виходить із уст Божих»* (Буковина, 1916, 7 січня); *І коли приходили до него сотки бай тисячі, а тисячі, Він звіщав тоді великі слова: «Любіть ближніх своїх, як самих себе!»* (Гасло, 1914, 7 січня). Мова публіцистичного стилю до 20-х рр. ХХ ст. насичена цитатами з Біблії, подіями церковного життя народу, що розкриває розвиток і взаємодію відповідних повноцінних стилів української мови: *«Славу в вишніх Богові», – стиха проспівали по церквах. Наче змовившись усі газети поговорили про земний мир і людське «благоволеніє»* (Гасло, 1915, 31 грудня). Позитивна інформація переважала і породжувала позитивне сприймання, утвердження оптимістичного світобачення.

Деякі висловлювання мови преси початку ХХ ст. були гаслами доби і тому репрезентують і сьогодні той відтінку історії літературної мови: *Кожна нація – своєму щастю ковалі* (Гасло, 1915, 31 грудня); *Збережемо націю – побудуємо державу* (Буковина, 1916, 7 січня).

У мові публіцистичного стилю відображено суспільні ідеї, політичні процеси, віддзеркалено життя нації в певний час. Початок ХХ ст. увійшов в історію як доба національно-визвольного руху, що як екстралінгвальний чинник вплинув на розвиток мови (орієнтація на народнорозмовну основу, збагачення лексичного фонду, активізація словотвірного потенціалу тощо). Мова преси утримує в своїх структурах певне світобачення, мовну картину світу, демонструє динаміку всіх сфер мовного життя. Важливою ознакою публіцистичного стилю був синтез розмовного, художнього, офіційно-ділового й сакрального. Різноманітний тематичний матеріал преси, багатство мовно-виражальних засобів спонукало читача до вдумливого сприймання, осмислення мовної інформації. Відбувалося живе надходження певних систем поглядів, цінностей епохи до свідомості сучасних і майбутніх поколінь.

У 30–50-х роках ХХ ст. внаслідок дії тоталітарної комуністичної ідеології було суттєво обмежено не лише функційні можливості української мови, а й її виражальні можливості. Після періоду піднесення, активного розвитку і мовної системи, і лінгвістичної науки в 20–30-ті роки ХХ ст. настали часи жорсткого придушення національної свідомості й мови. Неперервність писемної традиції забезпечували насамперед мовні особистості – митці художнього слова. Україномовні періодичні видання, хоч були поширені в усіх регіонах країни, стали тематично одноманітними і виконували функцію породження і утвердження комуністичної ідеології в масовій свідомості народу. Проблеми духовності, релігії, національного розвитку не порушувала жодна газета. Як наслідок: не функціювала значна частина абстрактної, самобутньої експресивної лексики, синонімів, вилучено з ужитку діалектизми, обмежено словотвірні й синтаксичні можливості мови. Тенденція до максимального зближення української і російської мов позначилася на зникненні традиційних форм і явища варіантності зокрема. Усі газети писали мовою штампів і кліше, які осідали в суспільній свідомості. Мовне сприймання визначали максимально обмежений зміст і форма висловлювань.

Специфіка експресії мовних конструкцій полягала в семантичній прозорості й однозначності компонентів. Позитивну оцінку мали лише радянські реалії життя. Негативно оцінювали все, що знаходилося і відбувалося за межами СРСР. Кардинально змінилися пропаговані цінності: духовні, національні, християнські ідеали було відкинуто і зосереджено увагу на формуванні не національної свідомості (що було характерним для періодичних видань 10–30-х років), а суспільства без традицій, власної культури і самоідентифікації. Традиційні для українського мовомислення позитивнооцінні слова і вислови *християнство, національний, духовний* набувають протилежної негативної оцінки, напр.: *Соціальні принципи християнства підносять боягузливість, презирство до самого себе, самоунижження, підкорення, смирення, словом – всі якості черні, але для пролетаріату, який не хоче, щоб з ним поводитися як з покидьками людства, для пролетаріату сміливість, самосвідомість почуття гордості й незалежності – важливіше хліба* (Зоря, 3.04.1941).

Мова періодики 30–50-х років демонструє вживання заперечних конструкцій, яких не було в мові публіцистичного стилю попередніх років. Закріплені в мовній свідомості негативнооцінні слова *безбожник, антицерковний, антиріздвяний, антинаціоналістичний* у періодичних виданнях набувають винятково позитивної конотації, напр.: *На 1 липня цього року по області нараховувалось 227 осередків воювничих безбожників, в яких було 7112 членів* (Більшовицька правда, 29.12.1938); *Районні організації безбожників діяльно готуються провести антиріздвяну кампанію* (Більшовицька правда, 29.12.1938); *Антинаціоналістичний рух, започаткований партією Леніна неодмінно призведе до перемоги комунізму* (Зоря, 3.04.1941). Лексика з семою заперечення, яку передавали префікси без-, анти- тощо, сама по собі містила негативну оцінку, яка в контекстуальному оформленні набувала протилежної позитивної оцінки, що й закріплювалася в масовій свідомості суспільства, напр.: *Важливим завданням є також зміцнення існуючих осередків, а на підприємствах, в колгоспах, радгоспах, МТС, де немає таких осередків, треба організувати їх, пам'ятаючи, що осередок безбожників є вирішальною ланкою в антирелігійній роботі* (Більшовицька правда, 20.10.1938). Гаслом періодичних видань і самої епохи був вислів: *Ми бачимо, як росте нове людство. «Для цього нового людства не треба буде бога, який стоїть над природою: воно само буде владарем природи»* (Більшовицька правда, 6.10.1938). Пропагандистська машина ламала традиційні уявлення і насаджувала штучно витворені, чужі для сприймання ідеологічні цінності.

Періодичні видання, використовуючи широкий інформаційний простір, поширювали звернення про єдиний, на погляд влади, можливий шлях народу в умовах бездержавності. Викорінювалися зі свідомості всі людські якості, які формували особистість, унеможливлювалося індивідуальне, відмінне від загальноприйнятого сприймання, уведеної в жорсткі формальні і змістові рамки, інформації. Мета тоталітарного режиму – будь-якими засобами створити «народні маси», колективні організації, якими було легко керувати.

Мова преси була насичена лексемами *бити, репресії, ліквідувати, знищити*, що закарбовувало в масовій свідомості людей пригніченість, страх, напр.: *Вкрай доб'ємо саботаж куркулів та їх агентів* (Більшовицька правда, 10.12.1932); *Били, б'єм, і будем бити! Червона армія непереможна!* (Більшовицька правда, 6.10.1938). Інші висловлювання ствердно декларували невідворотність досягнення поставленої мети: *Справа всіх прогресивних більшовиків світу і передового людства переможе!* (Зоря, 15.07.1938).

Газети «Діло» та «Буковина», що виходили у Львові та Чернівцях (на території, що не входила до складу СРСР) до 1939 року твердили, що український рух був поширений на всій території України і його жорстоко придушували: *У Донбасі доводиться ліквідувати секретарів комсомольських організацій, зліквідовано вже без суду виявлених за рік «націоналістичних ворогів народу»* (Діло, 12.01.1939). Стиль цих видань був традиційно позначений впливом художнього мовомислення, що особливо помітно у відтворенні життя українців, яке розділилося на два оцінно протилежні періоди – до 30-х і після 30-х років ХХ ст. Найбільшими цінностями цієї частини України традиційно залишалися християнські ідеали, духовність, боротьба за національну ідею.

Словам *бити, знищити, викоринити, репресії, смерть* (суті комуністичного режиму) контрастують *спокій, мир, любов, віра, світло, добро* напр.: *«На землі спокій, мир, любов, а серед людей вдоволення»*. Ось ідеал людини-християнина, щоб на землі запанував спокій та щоб усі були вдоволені (Діло, 7.01.1939); *Різдво Христове, несе нам віру в світло і добро і є найбільшим в році святом в противенстві до Московщини...* (Діло, 7.01.1939).

Позитивнооцінні мовні засоби суттєво переважали над негативнооцінними. Позитивним емоційно-оцінним змістом були наповнені дієслова з семантикою результативності. У цих виданнях *народ росте, живе, набирає сили, розвивається*, напр.: *І як казкові богатирі, що набиралися сили, варт їм доторкнутися до землі, набирає сили росте, розвивається українській нарід, доторкнувшись до власної культури, до власної історії* (Діло, 14.01.1939).

Дії радянської влади оцінювали як «червоний терор» проти українського народу: *На кожному кроці управління державної безпеки, що все бачить, все чує, все знає, застосовує нечуваний у світі червоний терор, суд, який знає тільки один спосіб кару – розстріл* (Діло, 14.01.1939). Синонімами до слова терор виступали *розгром, знищення, винищення, руйнація*, які в тексті утворювали синонімічні ряди і посилювали негативну конотацію всього висловлювання, напр.: *Страшений розгром, руйнація, винищення усього українського за другу половину року 1937 по виявленні націоналістичного сепаратизму в*

лавах комуністичної партії не має меж. Чи витримає таке, хоч один народ у світі? (Діло, 14.01.1939). Оптимізмом були сповнені видання і Східної Галичини і радянської України, тільки оптимізм був кардинально протилежним: віра в національне, духовне відродження, розвиток власної держави і переконання в знищенні всього, що заважало утверджуватися тоталітарній системі. Діяльність радянської влади оцінювалась як злочинна і нелюдська, напр.: *Дальший період – 1932-33 років. Це той період, коли формувалися найбільш злочинні і нелюдські методи роботи і цілі, які поставили собі більшовики – винищити голодом Україну* (Буковина, 23.02.1938).

Оптимістичні настрої прочитувалися у стверджувальних дієслівних конструкціях, епітетах із семантикою життя: *невмирущий, вільний, сильний*. Після приєднання Східної Галичини до СРСР змінилася риторика і цих видань.

Мова періодичних видань у руках тоталітарного режиму була інструментом формування масової свідомості широкого загалу, свідомості, у яку вкорінювався страх і в якій не було місця духовним цінностям, національним ідеалам. Активізація негативнооцінного потенціалу мови програмувала відповідне сприймання інформації і формування масової свідомості суспільства. Кардинальні зміни відбувалися дуже короткого часу. Експресивність мовних одиниць закономірно відбиває шкалу оцінок, цінностей конкретної історичної епохи.

Література:

1. Гадамер Г. Герменевтика і поетика : вибрані твори / Г. Гадамер ; [пер. з нім.]. – К., 2001. – С. 7.
2. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури / С. Я. Єрмоленко. – К., 2009. – 352 с.
3. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Т. А. Космеда. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 350 с.
4. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко ; упор. М. С. Тимошик. – 2-ге вид. випр. – К., 2004. – 434 с.
5. Потебня А. А. Полное собрание сочинений / А. А. Потебня. – Одесса, 1922. – Т. I: Мысль и язык XXIX / [под ред. Ком. изд. сочинений при Всеукраинской АН]. – 188 с.
6. Ульманн С. Семантические универсалии / С. Ульманн // Словарные категории / [отв. ред. Ю. Н. Караулов]. – М. : Наука, 1988 – С. 250–299.